

Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland

Joop J.M. Van Holsteyn en Rudy B. Andeweg

**ABSTRACT: Second Order Personalization: Preference Voting
in the Netherlands**

If the impact of party leaders on the electoral fate of their parties may be called first order personalization, this paper addresses second order personalization: a preference for an individual candidate having to do with that person embedded in a prior choice for the candidate's party. Using survey data and election results with respect to intraparty preference voting in The Netherlands, this study explores the characteristics of both voters casting a vote for a candidate other than the party leader and candidates receiving preference votes. Given the increase in intraparty preference voting, second order personalization has increased considerably in recent decades. Moreover, the correlates of second order personalization differ from those identified for first order personalization: intraparty preference votes are cast more often by higher educated, politically interested and efficacious female voters. Intraparty preference voting also seems to be a form of expressive rather than instrumental electoral behaviour: female candidates, and to a lesser extent ethnic candidates, receive more preference votes, but such votes are cast predominantly for the highest placed female (or ethnic) candidate on the list – candidates who would be elected on the basis of their position on the party list anyway.

KEYWORDS: preference voting, personalization, Dutch national elections, expressive voting

1. Inleiding: Tweede Orde Personalisering

De Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 hadden voor de politicologe en politica Mei Li Vos (Partij van de Arbeid, PvdA) een minder aangename verrassing in petto: ze werd niet herkozen. Op de kandidatenlijst van haar partij had zij

als zittend Kamerlid een relatief lage positie (38) gekregen. Dat was de aanleiding geweest voor het opzetten van een persoonlijke verkiezingscampagne, die zij met enkele vrienden en bekenden voerde onder de vlag Team Vos. In de peilingen stond de PvdA in de aanloop van de verkiezingen op ongeveer 30 zetels (vgl. Van Holsteyn, 2011). Vos wist dan ook dat ze de lijstvolgorde zou moeten doorbreken om op eigen kracht opnieuw de Kamer in te komen. Met 10.200 stemmen slaagde zij er echter niet in om door middel van voorkeurstemmen verkozen te worden¹ en alsnog een van de 30 zetels van de PvdA in te nemen. Hoewel de uitkomst niet was wat stellig gehoopt en misschien stilletjes verwacht werd binnen de gelederen van Team Vos, was Vos overtuigd van de juistheid van haar aanpak. “Toch zou ik het een volgende keer weer zo doen. Ik vind ook dat iedere kandidaat op een lijst een persoonlijke campagne zou moeten voeren en streven naar voorkeurstemmen. (...) Kandidaten die de regio of hun gemeente willen vertegenwoordigen voeren een campagne rond hun postcodegebied, kandidaten die een bepaald type ondernemers, levensstijl of thema willen vertegenwoordigen hebben in dit mediatijdperk een scala aan manieren om zich kenbaar te maken door heel Nederland” (Vos, 2011, pp. 216-217).

Mei Li Vos was in 2010 de eerste noch de enige die als complement van de verkiezingscampagne van de politieke partij waarvoor men kandidaat staat een eigen, persoonlijke campagne had opgezet. Haar ‘oproep’ aan toekomstige kandidaten om toch vooral in te zetten op een persoonlijke campagne en een verkiezing via voorkeurstemmen – die in deze bijdrage de hoofdrol spelen – kan echter wel worden beschouwd als een nadrukkelijke aanwijzing van politieke en electorale veranderingen die zich in Nederland en elders hebben voorgedaan. Een van die veranderingen betreft ‘de personalisering van de politiek’. Vanuit electoraal perspectief dient die personalisering gezien te worden tegen een achtergrond van een zwakker worden van sociale banden tussen kiezers en partijen op basis van bijvoorbeeld sociale klasse of religie. Oude sociale scheidslijnen zijn als gevolg van diverse op elkaar ingrijpende ontwikkelingen van minder electorale betekenis geworden (zie o.a. Jansen, 2011). De afgelopen decennia zijn dan ook steeds meer kiezers daadwerkelijk beginnen te kiezen (Rose & McAllister, 1986). Voor de Nederlandse situatie heeft de zogenoemde ontzuiling ertoe geleid dat verkiezingen zich ontwikkelden ‘van volkstelling tot verkiezingsstrijd’ (Andeweg, 1981, p. 86). Voor individuele kiezers betekent dit dat zij gebruik zijn gaan maken van “a new calculus to make their electoral decisions” (Dalton, 2002, p. 190), een afweging waarbinnen kortetermijnfactoren een prominente plaats zijn gaan innemen. Daarbij komen politici in beeld. “As partisanship in the electorate has weakened, it stands to reason that voters would have to substitute other factors in their decision-making process. One such factor that has drawn considerably scholarly attention is the role of the politicians themselves in affecting electoral outcomes” (Dalton, McAllister & Wattenberg, 2000, p. 49). Er is geen goede reden te beden-

ken waarom Nederland een uitzondering zou vormen op deze regel, die stelt dat er een gerechtvaardigd vermoeden bestaat van een toegenomen belang van politici binnen de individuele electorale calculus in het begin van de eenentwintigste eeuw (vgl. Andeweg & Irwin, 2009, pp. 95-124; Irwin & Van Holsteyn, 2008a). Een land hoeft immers geen personendemocratie te zijn (vgl. Van Holsteyn, 2004) om toch met recht en reden aandacht te besteden aan personalisering en persoonseffecten.

Het wetenschappelijk debat over en onderzoek naar personalisering heeft overigens te kampen met een gebrek aan conceptuele helderheid en eenduidigheid, ondanks pogingen in dezen enige duidelijkheid te scheppen (o.a. Rahat & Sheafer, 2007; Poguntke & Webb, 2005a; Van Holsteyn & Andeweg, 2010). Die conceptuele verwarring is er waarschijnlijk mede de oorzaak van dat er geen eensgezindheid bestaat over de werking en dynamiek van het verschijnsel (electorale) personalisering. De diverse schattingen van de omvang van persoonseffecten lopen ook uiteen (zie voor recente overzichten van het debat over personalisering en empirische bevindingen: Aarts, Blais & Schmitt, 2011; Bittner, 2011; Blondel *et al.*, 2010; Karvonen, 2010; King, 2002; McAllister, 2009; Poguntke & Webb, 2005b). Daar komt bij dat dit onderzoeksdeelterrein gekenmerkt wordt door eenzijdigheid in focus en daardoor eventueel door een vertekening in bevindingen en conclusies. De aandacht gaat namelijk vooral uit naar politieke leiders – in de Nederlandse context bovenal de personen die bij Tweede Kamerverkiezingen de kandidatenlijst aanvoeren, de zogenoemde lijsttrekkers – en hun invloed op de keuze van de kiezers en/of op de uitslag bij verkiezingen. In de regel blijven overige kandidaten en politici buiten beschouwing. Op deze ‘scheve’ situatie werd weliswaar al ruim een kwarteeuw geleden gewezen, maar daarin is ondanks de toegenomen aandacht voor personalisering nauwelijks verandering gekomen: “very little research has been done on questions relating to *intraparty* preference voting” (Katz, 1986, p. 87; onze cursivering). In deze bijdrage beogen wij precies dat te doen, met een uitgebreide beschrijving en voorlopige poging tot verklaring van het kiezen voor een andere politicus dan de politiek leider.

De constatering dat de aandacht zich waar het gaat om persoonseffecten misschien niet exclusief maar toch zeker primair richt op de politieke leiders is eveneens geldig voor Nederland (zie o.a. Aarts, 2001; Anker, 1992, pp. 83-106; Irwin & Van Holsteyn, 1999; Van Wijnen, 2000). Echter, of uitsluitend de lijsttrekkers in het bezit zijn van eigenschappen of kenmerken – de electorale X-factor – die bij verkiezingen kiezers aantrekken of afstoten, is uiteindelijk een empirische vraag. Als we meer inzicht wensen te krijgen in personalisering in de zin van electorale persoonseffecten is er geen enkele reden om simpelweg aan te nemen dat het slechts lijsttrekkers zijn die ertoe doen. Voor een volledig beeld dienen alle of althans zo veel mogelijk individuele kandidaten in beschouwing te worden genomen (vgl. Karvonen, 2010). Dit is te meer het geval als het zo is dat een groeiende onvrede

met politieke partijen een ontwikkeling in gang heeft gezet waarbij alle individuele politici of volksvertegenwoordigers zich ten opzichte van hun kiezers dienen te verantwoorden en het verantwoordingsproces niet (langer) exclusief gericht is op het (eenhoofdig) politiek leiderschap (vgl. Carey, 2009, pp. 7-8).

Als we electorale effecten van politieke leiders of lijsttrekkers onder de noemer eerste orde personalisering brengen, dan kan de kwalificatie *second order personalization* of tweede orde personalisering worden gereserveerd voor die electorale invloeden die teweeg worden gebracht door andere kandidaten op de lijst. In deze bijdrage staat tweede orde personalisering centraal, in een poging om dit onontgonnen onderzoeksterrein (vgl. Karvonen, 2004, p. 204) eerst zo volledig als mogelijk in kaart te brengen en vervolgens beter te begrijpen. Meer specifiek gebruiken we de term tweede orde personalisering vanuit het idee dat het hier gaat om een secundaire, ingebedde keuze. Hoewel het ontbreken van afdoende relevante onderzoeksbevindingen tot enige voorzichtigheid maant, gaan we op basis van het ons bekende onderzoek uit van het vermoeden dat het bij tweede orde personalisering gaat om persoonseffecten die volgen op een overigens bepaalde en bestaande voorkeur voor een bepaalde partij (vgl. Marsh, 2007; Van Holsteyn & Andeweg, 2008; 2010). De keuze van een kandidaat op een lijst volgt volgens deze redenering op de voorafgaande keuze voor de politieke partij als zodanig op eerdere en andere gronden.

Bij eerste orde personalisering is die volgorde anders: daar gaat de voorkeur voor de persoon vooraf aan de keuze voor de partij. Theoretisch is het overigens denkbaar dat een voorkeurstem op een lager geplaatste kandidaat op de partijlijst een vorm is van deze eerste orde personalisering, en in eerder onderzoek hebben wij wel kiezers gevonden die een voorkeurstem hadden uitgebracht en de betreffende kandidaat ook zouden steunen wanneer deze op de lijst van een andere partij zou staan (Van Holsteyn & Andeweg, 2008; 2010). Omgekeerd is het in het Nederlandse kiesstelsel eveneens denkbaar dat de stem op een lijsttrekker geen eerste orde personalisering betreft, maar ook een persoonskeuze is die secundair is aan de voorafgaande partijkeuze, of zelfs helemaal geen personalisering indiceert. In hetzelfde eerdere onderzoek constateerden wij zelfs dat dit veel voorkomt. Gegeven de veelheid aan mogelijke motieven voor een stem op de lijsttrekker, en gegeven het feit dat het gros van de voorkeurstemmen tweede orde personalisering betreft, richten wij ons in dit artikel op de voorkeurstemmen als meest evidente manifestatie van tweede orde personalisering. Na een schets van het fenomeen voorkeurstem in Nederland gaan we in op de twee zijden die ook deze medaille kent. Welke groepen kiezers spreken om wat voor redenen of oorzaken bij verkiezingen voor het voornaamste volksvertegenwoordigende orgaan in Nederland, de Tweede Kamer, een voorkeur uit voor een andere kandidaat dan de nummer 1 op de kandidatenlijst, de lijsttrekker? En wat maakt anderzijds die lagergeplaatste kandidaten dan zo aantrekkelijk voor kiezers die op hen een voorkeurstem uitbrengen?

2. De voorkeurstem

Het gebrek aan conceptuele helderheid waarop is gewezen voor het verschijnsel personalisering als geheel, komen we nogmaals tegen, in het klein, bij wat in de internationale (Engelstalige) literatuur de *preference vote* of *preferential voting* wordt genoemd (vgl. Toplak, 2009; Karvonen, 2004). In de Amerikaanse literatuur wordt in dit verband vooral gesproken van de *personal vote*. In het laatste geval gaat het in een van de standaardwerken over dit fenomeen om “that portion of a candidate’s electoral support which originates in his or her personal qualities, qualifications, activities, and record” (Cain, Ferejohn & Fiorina, 1987, p. 9). In de onderzoekspraktijk wordt deze zeer ruime opvatting van factoren die verantwoordelijk zouden zijn voor de ‘persoonlijke stem’ veelal ingeperkt, tot bijvoorbeeld de individuele eigenschappen en de *record* van de betreffende kandidaat (o.a. Shugart, Valdine & Suominen, 2005, p. 437) of, vaker nog, tot enkel de *record* en dan in het bijzonder de verdiensten van een zittende kandidaat voor de eigen kiezersaanhang in het eigen kiesdistrict (o.a. Ansolahebere, Snyder Jr. & Stewart III, 2000, p. 18; Desposato & Petrocik, 2003, p. 18).

Uit deze omschrijving van de *personal vote* mag wellicht al blijken dat de mogelijkheden alsook de precieze betekenis van een dergelijke persoonlijke stem of voorkeurstem nauw samenhangen met de institutionele en procedurele context van het specifieke geval (vgl. Carey & Shugart, 1995). Dat maakt vergelijkend onderzoek naar het verschijnsel *preferential vote/personal vote/voorkeurstem* en een oordeel over empirische bevindingen in vergelijkend perspectief lastig, maar dat is simpelweg een gegeven op het onderhavige onderzoeksterrein. Typisch voor de Nederlandse situatie, bijvoorbeeld, is dat bij verkiezingen *alle* stemmen op een individuele politicus worden uitgebracht. Bij verkiezingen presenteren partijen zich middels hun kandidatenlijsten in kieskringen die primair administratief belang hebben, en de kiezer kan zijn of haar politieke voorkeur enkel en alleen kenbaar maken door te stemmen op één van de op de lijsten opgenomen kandidaten. Zo bezien is elke stem een persoonlijke stem die op een individuele kandidaat wordt uitgebracht. Aldus geldt voor Nederland dat “(...) the expression of an intraparty preference is an inescapable part of voting” (Katz, 1986, p. 88). In de specifieke Nederlandse context is het echter ongebruikelijk, en vanwege het gebrek aan onderscheidend vermogen vruchteloos, om de term voorkeurstemmen te gebruiken voor *alle* op kandidaten uitgebrachte stemmen. Wie in deze Nederlandse politieke en electorale context spreekt van voorkeurstemmen, heeft het over stemmen die zijn uitgebracht op een andere kandidaat dan de eerstgenoemde kandidaat op de lijst (de lijsttrekker).²

Dergelijke voorkeurstemmen zijn niet zonder betekenis of gevolgen, zij het dat er in de afgelopen honderd jaar herhaaldelijk gesleuteld is aan het gewicht van de voorkeurstem binnen het sterk proportionele Nederlandse kiesstelsel voor het

bepalen van de uitslag en de vraag of een kandidaat al dan niet verkozen wordt verklaard (zie hiervoor o.a. Andeweg, 2008; Jacobs & Leyenaar, 2011; Van der Kolk, 2007). Momenteel geldt de regelgeving zoals deze voor het laatst in 1996 in gewijzigde vorm is vastgesteld.³ De Kieswet (artikel P15, lid 1) bepaalt sindsdien met betrekking tot de toekenning van zetels (van de Tweede Kamer)⁴ het volgende: "In de volgorde van de aantallen op hen uitgebrachte stemmen zijn gekozen die kandidaten die op de gezamenlijke lijsten waarop zij voorkomen, een aantal stemmen hebben verkregen, groter dan 25% van de kiesdeler, voor zover aan de lijstengroep, het niet van een lijstengroep deel uitmakend stel gelijklopende lijsten of de op zichzelf staande lijst voldoende zetels zijn toegewezen. Indien aantallen gelijk zijn, beslist zo nodig het lot". Kortom, met minimaal een kwart van de kiesdeler verkrijgt een kandidaat het recht op een Kamerzetel, als althans zijn of haar partij of lijst ten minste de kiesdeler en daarmee een zetel heeft behaald.

We zagen dat Mei Li Vos er in 2010 niet in slaagde om met voorkeurstemmen verkozen te worden. Anderen hadden meer succes, in 2010 en voorgaande jaren. Bij de eerste Kamerverkiezingen (1998) na de wijziging van 1996 haalden 26 kandidaten voldoende stemmen om op basis van voorkeurstemmen verkozen verklaard te worden. Merk hierbij echter direct op dat deze groep kandidaten 9 lijsttrekkers telde en dat van de overige 17 kandidaten er nog eens 15 toch wel verkozen zouden zijn op basis van hun (voldoende hoge) positie op de kandidatenlijst. In 2003 haalden 27 kandidaten voldoende stemmen om met voorkeur verkozen te zijn, onder wie 9 lijsttrekkers, terwijl slechts 2 kandidaten 'echt' via voorkeurstemmen de Kamer in wisten te komen. In 2006 ging het om 27 kandidaten met voldoende voorkeurstemmen (onder wie 10 lijsttrekkers), die op een enkele kandidaat na toch al verkozen zouden zijn. En in 2010 wisten 30 kandidaten (10 lijsttrekkers) de drempel te halen die voor Vos te hoog bleek.⁵ Hierbij zaten 2 politici die niet op basis van hun plaats op de kandidatenlijst maar vanwege het aantal voorkeurstemmen verkozen werden verklaard.

Omdat elk kiesstelsel anders in elkaar steekt, ook ten aanzien van mogelijkheden en effecten van de voorkeurstem, is het moeilijk te zeggen of bij die recente Kamerverkiezingen veel of weinig kandidaten erin slaagden om op eigen kracht de Kamer in te komen. Op basis van de geldende regels en een drietal daaraan ontleende indicatoren - de mate van controle van het partijleiderschap over de samenstelling van de kandidatenlijst, het al dan niet optellen van uitgebrachte stemmen voor de partij als geheel, en het stemmen op het niveau van de partij of op een ondergeschikt niveau - stellen Carey en Shugart (1995; zie ook Farrell & McAllister, 2006; Grofman, 2005) dat het Nederlandse stelsel vanuit vergelijkend perspectief geen krachtig stimulerende omgeving biedt aan kandidaten om in te zetten op een directe, eigenstandige route naar de Kamer via voorkeurstemmen. Op basis van vergelijkbare criteria komt ook Karvonen tot de slotsom dat het Nederlandse systeem kan worden getypeerd als "'weak' preferential voting in list systems. List or-

der or similar considerations play a role parallel with preference voting and clearly limit its effects” (Karvonen, 2004, pp. 207-208). En hoewel het zo is dat de aanzienlijke grootte van het ene kiesdistrict dat Nederland bij Kamerverkiezingen is, waarbinnen alle 150 zetels te vergeven zijn, een positieve prikkel zou bieden aan het streven naar het verkrijgen van voorkeurstemmen (o.a. Mitchell, 2000), dient het eindoordeel toch te luiden dat de voedingsbodem in Nederland voor voorkeurstemmen schraal is en dat in “the Netherlands (...) preference votes alone do not decide who gets elected. Although in theory voters alone might decide, party ordering plays a direct role in the allocation of seats” (Marsh, 1985, p. 367).

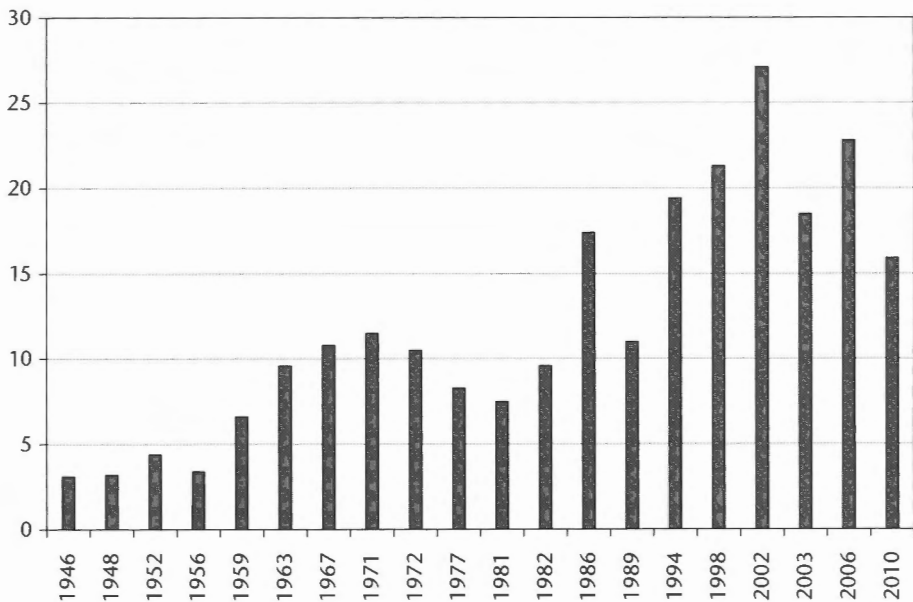
Hier komt nog bij dat partijen bepaald niet aanmoedigen dat elke individuele kandidaat probeert de eigen electorale akker te ontginnen. Sommige partijen vragen van hun kandidaten zelfs te verklaren geen gebruik van hun formele recht op een zetel te maken, mochten zij via voorkeurstemmen en dus tegen de tevoren bepaalde lijstvolgorde in verkozen blijken te zijn. Maar het bloed van die kandidaten kruipt waar het institutioneel moeilijk gaan kan en partijpolitiek soms niet gaan mag. Team Vos is niet uniek. In een onderzoek onder Tweede Kamerleden uit 2006 (zie voor dit zogeheten parlementsonderzoek Andeweg & Thomassen, 2007) gaf 35 procent van de 113 respondenten aan weleens activiteiten te hebben ontplooid gericht op het verkrijgen van voorkeurstemmen. Aldus is er aan de kant van de kandidaten enig pogen zichtbaar zich als individuele kandidaat bij de kiezer kenbaar en aantrekkelijk te maken, in een zoals aangegeven weerbarstige *setting*. Vervolgens is het de vraag of die pogingen aanslaan en of kiezers inderdaad gebruik maken van de mogelijkheid een voorkeurstem uit te brengen.

3. De voorkeurstem in de praktijk

We gaven al aan dat ten aanzien van het vraagstuk van de personalisering de aandacht primair naar politieke kopstukken is uitgegaan. Deze exclusiviteit lijkt mede ingegeven door het idee dat het electorale lot van een lijst of partij bij verkiezingen meer dan ooit afhangt van die personen (vgl. Van Holsteyn & Andeweg, 2008, pp. 105-107). Echter, anders dan ook in wetenschappelijke kringen wordt beweerd (vgl. Fiers & Krouwel, 2005, pp. 146-148), is het *niet* zo dat het aandeel van de stemmen van lijsttrekkers recentelijk is toegenomen. Het tegendeel is het geval: bij Tweede Kamerverkiezingen zien we voor de periode 1946-2010 een stijgend aandeel voorkeurstemmen (zie Figuur 1). Bij de eerste naoorlogse verkiezingen zien we dat lagergeplaatsten op de lijst een zeer bescheiden deel van de kiezers voor zich weten te winnen, niet meer dan enkele procenten van alle stemmen op de partij. In de jaren zestig en vroege jaren zeventig loopt dit aandeel op tot ongeveer 10 procent om vervolgens licht af te nemen, waarbij moet worden aangetekend dat de

cijfermatige vergelijkbaarheid doorheen de tijd gecompliceerd is onder meer omdat diverse partijen in het pre-televisietijdperk met meerdere lijsttrekkers opereerden. In 1967 was de Katholieke Volkspartij (KVP) de laatste gevestigde partij die werkte met een meerhoofdig lijsttrekkerschap, een viertal regionale lijstvoerders onder wie een vrouw (Marga Klompé), waarna vanaf 1971 de periode van het eenhoofdig lijsttrekkerschap aanbrak (Toonen, 1992).⁶

De groei in het aandeel voorkeurstemmen lijkt vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw het verschijnsel op een hoger plan getild te hebben met ongeveer één voorkeurstem op elke vijf uitgebrachte stemmen, een ontwikkeling die niet eenvoudig of een-op-een gerelateerd kan worden aan wijzigingen in de systematiek van en regelgeving rondom de voorkeurstem. Bij de spectaculaire Kamerverkiezingen van 2002 zien we een (voorlopig?) hoogtepunt in het aandeel voorkeurstemmen: 27 procent. Niet te zien in Figuur 1 is dat in dat jaar voor de eerste maal in de tijd van het eenhoofdig lijsttrekkerschap een lijsttrekker (Hans Dijkstal) van een gevestigde partij (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, VVD) er niet in slaagde om een meerderheid van de stemmen op zijn of haar lijst te behalen. Vier jaar later deed zich een in dit verband eveneens interessant unicum voor, toen in 2006 de nummer 2 van de kandidatenlijst van de VVD, Rita Verdonk, er met 620.555 stemmen in slaagde om meer stemmen te halen dan lijsttrekker Mark Rutte, die bleef steken op 553.200 stemmen. Al met al ontwikkelingen die in ieder geval vanuit kwantitatief perspectief voldoende reden opleveren voor onderzoek naar tweede orde personalisering.

FIGUUR 1. Percentage voorkeurstemmen Tweede Kamerverkiezingen 1946-2010.

Het totaalbeeld van een toegenomen gebruik van voorkeurstemmen in Figuur 1 ver-
hult verschillen in voorkeurstemmen per verkiezingsjaar per partij; in Tabel 1 zijn
deze gegevens opgenomen. De diversiteit in voorkeurstemmen die hier naar voren
komt, kan het gevolg zijn van factoren die zich aan de vraagkant van het electorale
proces bevinden, zoals specifieke kiezersgroepen die in mindere of meerdere mate
gebruik maken van de voorkeurstem, en/of te maken hebben met de aanbodkant,
waarbij gedacht kan worden aan meer of minder aantrekkelijke lijsttrekkers ver-
geleken met overige kandidaten op de betreffende lijst. Voor beide mogelijkheden
lijkt iets te zeggen. Zo kent de orthodox-protestantse Staatkundig Gereformeerde
Partij (SGP) voor de periode 2002-2010 een relatief laag aandeel voorkeurstemmen
en geldt dit eveneens voor de rechts-populistische Partij voor de Vrijheid (PVV),
maar dit vergelijkbare resultaat is mogelijk het gevolg van uiteenlopende redenen
van de twee kiezersgroepen. Voor kiezers van de SGP zal de aantrekkingskracht
van de partij gelegen zijn in de specifieke religieuze beginselen ervan en in haar
programma, meer dan in de persoonlijke aantrekkingskracht van individuele kan-
didaten onder wie de lijsttrekker. Aanhangers van de PVV zullen zich daarentegen
wellicht sterk aangetrokken gevoeld hebben door de persoon van de lijsttrekker,
Geert Wilders, die nog in 2006 de verkiezingen inging met een expliciet naar zich-
zelf vernoemde lijst, Groep Wilders/Partij voor de Vrijheid.

TABEL 1. Voorkeurstemmen (%) bij Tweede Kamerverkiezingen per partij, 2002-2010.

	2002	2003	2006	2010
GroenLinks (GL)	29	13	14	8
Socialistische Partij (SP)	18	20	18	14
Partij van de Arbeid (PvdA)	44	17	17	18
Democraten 66 (D66)	23	28	50	23
Partij voor de Dieren (PvdD)	nvt.	nvt.	17	19
Christen Democratisch Appèl (CDA)	14	13	16	26
ChristenUnie (CU)	33	23	13	17
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)	51	29	62	16
Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)	10	10	8	7
Leefbaar Nederland (LN)	24	nvt.	nvt.	nvt.
Lijst Pim Fortuyn (LPF)	16	14	nvt.	nvt.
Partij voor de Vrijheid (PVV)	nvt.	nvt.	2	5

*Bron: de gegevens zijn berekend op basis van verkiezingsuitslagen zoals geregistreerd in de door de Kiesraad opgemaakte processen-verbaal (zie <http://www.kiesraad.nl/nl/Verkiezingen/Verkiezingen-Verkiezingsuitslagen.html>).

Het lijken minder specifieke kiezersgroepen van een bepaalde politieke kleur of stroming die al dan niet veelvuldig de voorkeurstem hanteren, maar het is de staalkaart aan kandidaten op de lijst over de jaren die kiezers dan eens wel en een

volgende keer weer niet een voorkeurstem doet uitbrengen. Een dergelijk perspectief kan verklaren dat binnen partijen van links tot rechts – uitzonderingen als de PVV en de SGP daargelaten – het aandeel voorkeurstemmen zelfs in een periode van krap tien jaar zo sterk varieert. Zo kreeg de PvdA met Ad Melkert als lijsttrekker in 2002 44 procent voorkeurstemmen, maar was dat met Wouter Bos in 2003 nog maar 17 procent. Met Rutte op plaats 1 en Verdonk op 2 telde de VVD in 2006 62 procent voorkeurstemmen, terwijl een Verdonkloze VVD⁷ met nogmaals Rutte als lijsttrekker in 2010 16 procent voorkeurstemmen had. Dit laatste voorbeeld lijkt mede te duiden op een vaker te signaleren reactie van kiezers op een venijnige interne strijd binnen partijen om het leider- en lijsttrekkerschap, zoals ook bij D66 in 2006 zichtbaar is.

4. Kiezer en kandidaat – *it takes two to tango*

4.1 *Kiezers: karakteristieken van voorkeurstemmers*

Alom wordt het onderzoek naar *preferential voting* gehinderd door een gebrek aan gegevens op individueel niveau. Bevindingen zijn veelal het resultaat van “ecologically-based inferences and speculations”; relatief weinig is bekend over kenmerken van individuele kiezers die deze vorm van kiesgedrag vertonen (Katz, 1985, p. 231; André, Wauters & Pilet, 2010, p. 171). Hoewel ook wij later in deze bijdrage gebruik maken van ecologische data, kunnen we tevens een beeld van voorkeurstemmers presenteren op basis van survey-onderzoek. We gebruiken de geïntegreerde dataset die is geconstrueerd op basis van afzonderlijke Nationale Kiezersonderzoeken voor de periode 1971-2006 (zie voor de opzet en verantwoording van het onderzoek en de dataset, gestelde vragen, en een groot aantal rechte tellingen: Todosijevic, Aarts & Van Der Kaap, 2010). Dit bestand bevat voor 1998, 2002, 2003 en 2006 gegevens met betrekking tot het kiesgedrag bij Kamerverkiezingen van Nederlandse kiesgerechtigden, onder meer voor de ruim 26 procent ($N = 1.701$) van alle respondenten ($N = 6.259$) die aangaven bij die verkiezingen een voorkeurstem te hebben uitgebracht. Dat maakt het mogelijk te bekijken in welke mate het uitbrengen van een dergelijke stem gerelateerd is aan achtergrond- of sociaaldemografische kenmerken van kiezers dan wel aan houdingen en opvattingen, inclusief de redenen die zij zelf gaven voor het uitbrengen van hun voorkeurstem.

Voor een beter begrip van het gedrag van voorkeurstemmers is geen arsenaal van beproefde (potentiële) verklaringen voorhanden. En als er al verwachtingen bestaan ten aanzien van kiezers die relatief vaak of weinig gebruik maken van de voorkeurstem, zijn die verwachtingen weinig eensluidend, soms tegengesteld (o.a. Marsh, 1985; André, Wauters & Pilet, 2010; Van Der Kolk, 2003). Neem het

kiesgedrag van allochtonen en etnische minderheden. Volgens de ene redenering zou deze groep politiek relatief weinig geïnteresseerd en minder gesofisticeerd zijn, met een geringer gebruik van de voorkeurstem als gevolg. Volgens een andere redenering zou bij deze groep kiezers de aanzienlijke behoefte om 'eigen' mensen in vertegenwoordigende posities te krijgen zich vertalen in een disproportioneel groot aantal voorkeurstemmen (vgl. André, Wauters & Pilet, 2010, p. 177).

TABEL 2. Achtergrondkenmerken kiezers en voorkeurstemmen, 1998-2006.

Kenmerken kiezer	Stem op:			N=
	Lijsttrekker	Andere kandidaat	Totaal	
<i>Geslacht</i>				
- man	76	24	100%	3170
- vrouw	72	28	100%	3359
<i>Electoral cohort</i>				
- 1946 en eerder	88	12	100%	187
- 1948	83	17	100%	92
- 1952	85	16	101%	193
- 1956	82	19	101%	286
- 1959	80	21	101%	190
- 1963	76	25	101%	383
- 1967	72	28	100%	613
- 1971	72	28	100%	577
- 1972	75	25	100%	595
- 1977	71	29	100%	667
- 1981	74	26	100%	596
- 1982	78	23	101%	182
- 1986	73	27	100%	531
- 1989	69	31	100%	411
- 1994	69	31	100%	396
- 1998	72	28	100%	288
- 2002	66	34	100%	198
- 2003	84	16	100%	25
- 2006	72	28	100%	115
<i>Hoogst genoten opleiding</i>				
- lager of basisonderwijs	84	16	100%	507
- (lager) beroepsonderwijs	81	19	100%	897
- vervolgonderwijs, mavo, havo	76	25	101%	924
- middelbaar beroepsonderwijs, vwo	73	27	100%	1718
- hoger beroepsonderwijs, universiteit	68	32	100%	2332
<i>Urbanisatiegraad woonplaats</i>				
- zeer sterk stedelijk	69	31	100%	1012
- sterk stedelijk	75	25	100%	1649
- matig stedelijk	75	25	100%	1365
- weinig stedelijk	76	24	100%	1438
- niet stedelijk	72	28	100%	1065

Bron: Geïntegreerde dataset NKO 1971-2006; zie voor de dataset, gebruikte vragen en operationalisaties Todosijevic, Aarts & Van Der Kaap, 2010; gepresenteerde verschillen zijn significant bij .05.

Ondanks de onzekerheid ten aanzien van op basis van literatuur en eerdere bevindingen te formuleren verwachtingen, suggereert die literatuur enkele hypothesen.

Zo zouden vrouwen vaker een voorkeurstem uitbrengen dan mannen (o.a. Van der Kolk, 2003, p. 17), een vermoeden dat steun vindt in onze data, al is het verschil tussen mannen (24 procent) en vrouwen (28 procent) gering (zie Tabel 2). Met betrekking tot leeftijd is eerder een curvilineair verband gevonden (Van der Kolk, 2003, p. 17) maar ook een positief verband met meer voorkeurstemmen onder oudere kiezersgroepen (André, Wauters & Pilet, 2010, pp. 182-183). In onze analyse hebben we niet leeftijd maar electoraal cohort opgenomen en vinden we weer een ander patroon: meer voorkeurstemmen naarmate groepen recenter voor de eerste maal van hun kiesrecht gebruik mochten maken.⁸

Onze gegevens steunen de verwachting van een positieve relatie tussen het opleidingsniveau en het uitbrengen van een voorkeurstem, mogelijk omdat “educated people are (...) more able to use the electoral system” (Van Der Kolk, 2003, p. 17). Kiezers met het hoogste opleidingsniveau brengen twee keer zo vaak een voorkeurstem uit ten opzichte van kiezers met het laagste opleidingsniveau (32 respectievelijk 16 procent). Dit is een opmerkelijk verschil dat kan wijzen op de andere aard van tweede orde personalisering. Immers, in onderzoek naar *leaderschapseffecten* werd geen verschil naar opleiding aangetroffen: “it seems to make little difference to the weight that leader evaluations carry when it comes to the vote choice. Leaders appear to matter as much to the electoral calculus of university graduates as they do to those with only primary school education (...)” (Gidengil, 2011, p. 158).

Ten aanzien van de urbanisatiegraad van de woonplaats van de kiezer treffen we geen rechtlijnig verband aan. Relatief de meeste voorkeurstemmen zijn uitgebracht door kiezers woonachtig in de meest verstedelijkte omgeving (31 procent), gevolgd door kiezers in de minst verstedelijkte (28 procent). Het aandeel voorkeurstemmen in de drie tussenliggende categorieën ligt op een lager niveau van ongeveer 25 procent. Nadere analyse van woonplaats naar aantal inwoners (gegevens niet gepresenteerd) wijst uit dat het patroon nog gecompliceerder is: het minste aantal voorkeurstemmen vinden we onder kiezers in de kleinste woonplaatsen met hooguit 5.000 inwoners (23 procent) en met afstand het grootste aandeel in Amsterdam (38 procent), terwijl kiezers uit Rotterdam en Den Haag slechts 24 respectievelijk 27 procent voorkeurstemmen uitbrachten.⁹

Het positieve verband tussen opleidingsniveau en voorkeurstemmen kan duiden op een vorm van *sophisticated* stemgedrag van een electorale ‘elite’. Die interpretatie wordt gesteund door gegevens die betrekking hebben op enkele houdingen en meningen van kiezers (zie Tabel 3). Zo zien we een positief verband met politieke interesse, wat niet verrassend is: “People not interested in politics will probably never consider affecting the selection of individual candidates” (Van Der Kolk, 2003, p. 17; zie ook André, Wauters & Pilet, 2010, pp. 182-183; Katz, 1985). Meer specifiek zien we dat naarmate kiezers met grotere frequentie campagnenieuws volgen in de krant, zij vaker een voorkeurstem uitbrengen (vgl. André, Wauters &

Pilet, 2010, pp. 182-183). Voor kiezers die dit nieuws vrijwel altijd of vaak lezen ligt het percentage voorkeurstemmen met bijna 30 procent bijna tien procentpunten hoger dan bij kiezers die dit nieuws zelden of nooit lezen, of die helemaal geen krant lezen. Ook politieke kennis is positief gerelateerd aan voorkeurstemmen: terwijl een derde van de kiezers met de hoogste kennisscore een voorkeurstem heeft uitgebracht, geldt dit voor minder dan een kwart van de kiezers met de twee laagste kennisscores.

Terwijl Van der Kolk (2003, p. 18) voor Denemarken wel en voor Noorwegen en Nederland geen steun vond voor het vermoeden dat een sterkere band met een partij het aandeel voorkeurstemmen opstuwt, en Karvonen (2011) voor Finland een negatief verband vond, treffen wij voor Nederland geen verband tussen voorkeurstemmen en partijverbondenheid. Anders dan bevindingen elders kunnen doen vermoeden (André, Wauters & Pilet, 2010, pp. 182-183; Katz, 1985), vinden we evenmin een verband met partijlidmaatschap. Opmerkelijk is vervolgens dat late beslissers relatief vaak gebruik maken van de mogelijkheid een voorkeurstem uit te brengen, met name zij die zeggen de laatste dagen voor de verkiezingen of op de verkiezingsdag zelf de electorale knoop te hebben doorgehakt. Deze bevinding wijkt af van wat we weten van eerste orde personalisering oftewel de impact van politieke leiders op kiesgedrag: "It was early deciders, not late deciders, who were the most affected by leader evaluations. (...) There is not a single instance of leaders mattering more for late deciders" (Gidengil, 2011, p. 156). De bevinding dat het juist late beslissers zijn die zich als gesofisticeerde kiezers laten kennen, staat weliswaar haaks op het idee dat het hier om kiezers zou gaan die 'indifferent and lacking in knowledge' zijn, maar sluit aan bij bijvoorbeeld onderzoek naar strategisch stemgedrag, een vorm van kiesgedrag die eveneens een aanzienlijke mate van politieke kennis en betrokkenheid veronderstelt (vgl. Irwin & Van Holsteyn, 2008b).

Een bewuste keuze voor een persoon zou tevens ingegeven kunnen zijn door een gering vertrouwen in politieke partijen: "(...) reduced trust in parties could provide an explanation for increasing preferential voting (...)" (Marsh, 1985, p. 372). Onze data steunen deze gedachte echter niet. Zo blijkt er geen verband te bestaan tussen de mening over de noodzaak van partijen voor het democratisch functioneren van het bestel en het uitbrengen van een voorkeurstem, en is de relatie met politiek cynisme statistisch (net aan) significant ($p = .031$) en in de te verwachten richting, maar zeer zwak. Van meer belang is het intern politiek zelfvertrouwen of *efficacy* van de kiezer, dat wil zeggen "beliefs about one's own competence to understand and participate actively in politics" (Craig, Niemi & Silver, 1990, p. 290). Het uitbrengen van een voorkeurstem komt duidelijk vaker voor naarmate dit politiek zelfvertrouwen groter is.

TABEL 3. Houdingen en opvattingen kiezers en voorkeurstemmen, 1998-2006.

Kenmerken kiezer	Stem op:			N=
	Lijsttrekker	Andere kandidaat	Totaal	
<i>Politieke interesse score</i>				
- 0 laag	80	21	101%	298
- 1	77	23	100%	2548
- 2	73	27	100%	1684
- 3	72	28	100%	1320
- 4 hoog	67	33	100%	679
<i>Leest campagnenieuws in de krant</i>				
- (vrijwel) altijd	72	28	100%	1362
- vaak	71	29	100%	1705
- zo nu en dan	75	25	100%	2185
- zelden of nooit	78	22	100%	771
- leest geen krant	80	20	100%	163
<i>Politieke kennis score</i>				
- 0 laag	77	23	100%	1480
- 1	78	22	100%	1317
- 2	73	27	100%	1229
- 3	68	32	100%	776
- 4 hoog	67	33	100%	529
<i>Aanhanger partij*</i>				
- aanhanger	74	26	100%	1834
- geen aanhanger	74	26	100%	3477
<i>Lid partij*</i>				
- lid	70	30	100%	313
- geen lid	74	26	100%	5017
<i>Tijdstip bepalen partijkeuze</i>				
- op verkiezingsdag	69	31	100%	616
- enkele dagen voor de verkiezingen	71	29	100%	1233
- enkele weken voor de verkiezingen	76	24	100%	1099
- enkele maanden voor de verkiezingen	76	24	100%	789
- langer tevoren	75	25	100%	2775
<i>Politieke partijen noodzakelijk voor functioneren democratie*</i>				
- 1 politieke partijen noodzakelijk	72	28	100%	2764
- 2	76	24	100%	1102
- 3	75	25	100%	267
- 4	66	35	101%	110
- 5 politieke partijen niet noodzakelijk	74	26	100%	43
<i>Politiek cynisme score</i>				
- 0 laag	74	26	100%	536
- 1	72	28	100%	2761
- 2	75	25	100%	2013
- 3 hoog	77	24	101%	1208
<i>Intern politiek zelfvertrouwen score</i>				
- 0 laag	79	21	100%	1418
- 1	76	24	100%	2239
- 2	72	29	101%	1840
- 3 hoog	67	33	100%	1028

Bron: Geïntegreerde dataset NKO 1971-2006; zie voor deze dataset en de gebruikte vragen inclusief operationalisaties Todosijevic, Aarts & Van Der Kaap, 2010.

* niet significant bij .05; overige relaties zijn op dit niveau statistisch significant.

TABEL 4. Kenmerken kiezers en voorkeurstemmen (1998-2006; multivariate logistische analyse).

Kenmerken	Wald	Sign.	Exp (B)
- geslacht	26,844	.000	1,418
- electoraal cohort	23,972	.000	1,012
- hoogst genoten opleiding	19,046	.000	1,137
- politieke interesse score	10,246	.001	1,119
- tijdstip bepalen partijkeuze	3,327	.068	0,958
- politiek cynisme score	0,247	.619	0,982
- intern politiek zelfvertrouwen (efficacy) score	7,161	.007	1,107
- politieke kennis score	11,903	.001	1,101

Een multivariate analyse waarin die kiezerskenmerken zijn opgenomen die bivaariaat een significant verband vertoonden met voorkeurstemmen¹⁰ maakt duidelijk dat het moment waarop de partijkeuze is bepaald niet langer van belang blijkt (zie Tabel 4). Alle andere factoren laten nog steeds een statistisch significant verband zien, met het sterkste effect voor geslacht. Onderlinge vergelijking laat verder zien dat sociaaldemografische kenmerken zeker zo relevant zijn als politieke houdingen en opvattingen. Tegelijkertijd roept dit extra nadrukkelijk de vraag op waar deze voorkeurstemmers dan op letten bij het kiezen van hun kandidaat. Wat maakt die kandidaten, door hun eigen partij niet op de hoogste positie van de kandidatenlijst geplaatst, zo aantrekkelijk dat er – in het bijzonder door hoger opgeleide vrouwelijke kiezers met politieke interesse, kennis en het nodige zelfvertrouwen – toch een stem op wordt uitgebracht? Hierover handelt de volgende paragraaf.

4.2 Kandidaten: karakteristieken van ontvangers van voorkeurstemmen

“It would be interesting to know more about candidates elected out of list order” (Marsh, 1985, p. 376). Inderdaad roept de aanbodkant van de voorkeurstemmenproblematiek interessante vragen op. Welke factoren doen ertoe? Wat is het relatieve gewicht van die factoren? Het zicht op de aanbodkant van het vraagstuk is echter beperkt, onder meer doordat relevante gegevens over door individuele kandidaten ondernomen persoonlijke campagneactiviteiten, gegenereerde media-aandacht en mogelijk hieraan ten grondslag liggende campagne-uitgaven ontbreken.¹¹ De enige informatie die wij hierover hebben betreft het Parlementsonderzoek 2006 waarin zittende Kamerleden (dus niet alle kandidaten) gevraagd is of zij bij de verkiezingen van 2003 activiteiten hadden ondernomen om voorkeurstemmen te verwerven (zonder verdere navraag naar aard en omvang van die activiteiten). Deze karige informatie lijkt erop te wijzen dat campagnes voor voorkeurstemmen zoals die van

Mei Li Vos wel degelijk invloed hebben. De 40 Kamerleden die aangaven dergelijke activiteiten te hebben ontplooid vergaarden gemiddeld 5.601 voorkeurstemmen, terwijl 70 Kamerleden die dat niet hadden gedaan (uitgezonderd de lijsttrekkers) bleven steken op gemiddeld 3.958 voorkeurstemmen.

Naast campagne-activiteiten wijst de literatuur op de invloed van kenmerken van kandidaten. Zo merkt Marsh op: “Candidate characteristics may be particularly salient where parties are composites of clearly defined subgroups. These may be ideological, and many derive from group identity – ethnic, religious, class, locality – or may be more personal: incumbents, for instance, may be perceived as potentially more effective deputies than their challengers” (1985, p. 371). Voor de Nederlandse situatie krijgen we een eerste indruk van relevante kandidaatkarakteristieken op basis van de redenen die kiezers die een voorkeurstem uitbrachten zelf, in reactie op een zogenoemde gesloten vraag, hebben aangegeven (zie Tabel 5).

TABEL 5. Redenen voorkeurstem, 1989-2010.

	1989	1998	2002	2003	2006	2010
<i>Redenen:</i>						
– de kandidaat is een vrouw	30	29	33	44	30	34
– de kandidaat is een man	2	nvt.	3	3	nvt.	nvt.
– de kandidaat is de beste/zo'n goede kandidaat	19	21	25	14	22	11
– de kandidaat komt op voor een bepaald belang	14	4	8	7	12	5
– de kandidaat komt uit de buurt/plaats/provincie	17	10	7	11	9	14
– de kandidaat is iemand die de kiezer persoonlijk kent	8	20	3	5	4	5
– de kandidaat is van een etnische minderheid	nvt.	nvt.	nvt.	1	nvt.	nvt.
– andere redenen	15	31	20	15	23	29
totaal	---	---	99%	100%	100%	98%
n=	205	382	482	597	519	321
percentage voorkeurstemmers	15%	24%	32%	25%	24%	16%

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), diverse jaren

- In opeenvolgende NKO's zijn soms kleine wijzigingen aangebracht in de exacte formulering van de antwoordcategorieën.
- In het NKO 1994 is de vraag naar de redenen van de voorkeurstem niet opgenomen.
- In de NKO's van 1989 en 1998 konden respondenten meer dan een reden geven voor de voorkeurstem en telt het percentage redenen op tot boven de 100%; in de NKO's van 2002, 2003, 2006 en 2010 had de vraag betrekking op de belangrijkste reden voor het uitbrengen van een voorkeurstem.

Met ongeveer 30 tot (in 2003) ruim 40 procent van de voorkeurstemmers die ernaar verwijzen, is het gegeven dat de kandidaat een *kandidate* is de belangrijkste factor (vgl. Marsh, 1985, p. 374). Dat is minder evident dan het kan lijken, gezien het feit dat in ander onderzoek het feit dat het om een vrouw gaat minder duidelijk of niet van belang lijkt te zijn (o.a. Wauters, Weekers & Maddens, 2010). En “the impact of gender is contingent. The role that candidate sex plays in voting behavior is undoubtedly complex; it involves an intricate interaction of voter characteristics, candidate characteristics, partisan concerns, and contextual influences” (McElroy

& Marsh, 2010, p. 824). In Nederland althans blijkt in dat ingewikkelde samenspel van factoren het vrouwelijke geslacht van belang, mogelijk omdat dit kenmerk kiezers op eenvoudige wijze een aanwijzing geeft voor specifieke beleidsvoorkeuren en -posities (vgl. Cutler, 2002). De factor geslacht wordt gevolgd door de reden dat de voorkeurskandidaat simpelweg zo'n goede of de beste kandidaat is. Anders dan verwacht (o.a. Marsh, 1985, p. 374) speelt geografische nabijheid, waarover evenals ten aanzien van het geslacht van de kandidaat het Nederlandse stembiljet informatie bevat, volgens de kiezers zelf een bescheiden rol, in ruwweg dezelfde orde van grootte van de rol die wordt toegekend aan het feit dat iemand bepaalde belangen zou vertegenwoordigen, en van meer gewicht dan dat de kandidaat een persoonlijke bekende van de kiezer is.

Om meer zicht te krijgen op het voorkeurstemmenvraagstuk, is een databestand geconstrueerd waarin de daadwerkelijke uitslagen van de Kamerverkiezingen van 2010 zijn opgenomen op individueel niveau per gemeente, verrijkt met informatie ten aanzien van de naam, het geslacht, de etnische herkomst,¹² de woonplaats en de positie op de lijst van alle kandidaten.¹³ Tevens is opgenomen de naam van partij of lijst,¹⁴ of de kandidaat de hoogst geplaatste vrouw of representant van een etnische minderheid was, en of de kandidaat in de voorafgaande periode Kamerlid was of als staatssecretaris dan wel minister deel uitmaakte van de meest recente regeringscoalitie van CDA, CU en (tot februari 2010) PvdA.

Het valt bij analyse van dit bestand op, dat in een proportioneel stelsel met één district (voor 150 zetels) en met relatief sterke partijen, *incumbency* van kandidaten, dat wil zeggen het al dan niet reeds als Kamerlid of bewindspersoon actief zijn in de voorgaande periode, sterk samenhangt met het aantal voorkeurstemmen (zie Tabel 6). Informatie dienaangaande is niet op het stembiljet aanwezig en veronderstelt de nodige kennis bij de kiezer. Hierbij is het wellicht eenvoudiger om de 27 leden van het kabinet te (her)kennen dan een der 150 Kamerleden, mede omdat het voor bewindspersonen gemakkelijker is om (vaker) de media te halen.¹⁵ Analyse van de aantrekkingskracht van kandidaten namens de drie coalitiepartijen van het kabinet-Balkenende toont aan dat, als lijsttrekkers buiten beeld blijven, een niet-zittend kandidaat gemiddeld 813 stemmen kreeg, een zittend Kamerlid 3.973, en een lid van het kabinet 33.338 stemmen.¹⁶ Het verband tussen *incumbency* en voorkeurstemmen blijft vervolgens bestaan als de relatie bekeken wordt voor alle lijsten of partijen, en nog afgezien van het verband dat bestaat tussen *incumbency* en de plaats die een kandidaat op de lijst heeft ingenomen ($r = .29$). In een multivariate regressie blijft *incumbency* met afstand de beste voorspeller van het aantal voorkeurstemmen (zie Tabel 6; vgl. McElroy & Marsh, 2010, p. 826).

Ter verklaring van het aantal voorkeurstemmen komt iemands lijstpositie op de tweede plaats, maar de waarde van de gebruikte correlatiecoëfficiënt geeft een enigszins vertekend beeld, omdat deze is berekend onder de aanname dat sprake is van een lineair verband, wat niet het geval blijkt te zijn. Zoals Figuur 2 laat zien,¹⁷

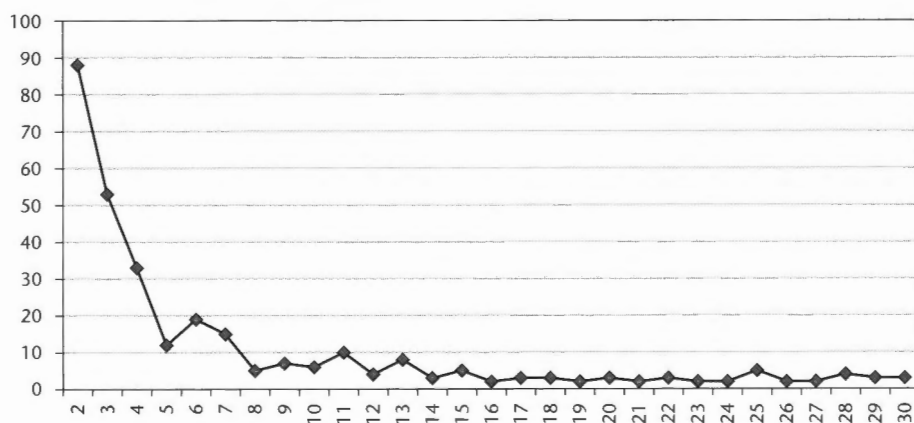
neemt het aantal voorkeurstemmen gestaag af in het hoogste gedeelte van de lijst, vanaf positie 2 tot ongeveer positie 5 tot en met 8. Voor kandidaten lager op de lijst, in het bijzonder zij die een positie innemen vanaf plek 15, zien we geen verband meer tussen de positie en het aantal voorkeurstemmen. Voorkeurstemmers richten zich blijkbaar primair op topkandidaten van de lijst; de correlatie tussen de positie op de lijst en een kandidatuur op de plaatsen 2 tot en met 8 bedraagt $-.123$, wat voor dit beperkte hoogste deel van de lijst een relatief sterk verband betekent tussen plaats en aantal voorkeurstemmen.

TABEL 6. Kandidaatkenmerken en voorkeurstemmen, 2010.

	bivariate correlatie (R)	multivariate correlatie (Beta)
Geslacht	-.042	-.024
Etnische herkomst	.048	.040
Geografische nabijheid	.012	-.004
Positie op kandidatenlijst	-.082	-.032
Incumbency	.185	.172

Merk op:

- Lijsttrekkers zijn niet in de analyse meegenomen.
- Vanwege de wijze van coderen duidt een negatief verband van geslacht met voorkeurstemmen erop, dat vrouwelijke kandidaten meer voorkeurstemmen ontvangen; ten aanzien van etnische herkomst wijst om een zelfde reden van codering een positief verband op meer voorkeurstemmen voor een lid van een, althans afgaande op de achternaam, etnische minderheid.
- Geografische nabijheid is bepaald aan de hand van het aantal kilometers tussen de woonplaats van de voorkeurstemmers en de woonplaats van de kandidaten.
- Een hogere positie op een kandidatenlijst wordt uitgedrukt door een lager cijfer.
- Ten aanzien van Incumbency was de codering als volgt: 0 = niet-zittende kandidaat; 1 = zittend Kamerlid; 2 = minister of staatssecretaris die is afgetreden bij de kabinetcrisis van februari 2010; 3 = minister of staatssecretaris op het moment van de verkiezingen.

FIGUUR 2. Gemiddeld aantal stemmen (x 1.000) per kandidaat voor de posities 2-30, 2010.

Een niet-lineair verband tussen lijstpositie en het aantal voorkeurstemmen mag verwacht worden aan het staartje van de lijst, als althans een door velen binnen en buiten partijen aangenomen lijstduwseffect bestaat. In Nederlands politiek jargon is de kandidaat die de laatste positie inneemt op de kandidatenlijst maar tevens veelal niet beoogt om verkozen te worden de lijstduwer, en partijen kandideren daar soms min of meer bekende, spraakmakende personen in de hoop extra stemmen te vergaren. Zo nam in 2010 Lodewijk de Waal, voormalig voorzitter van de grootste vakbond in Nederland, de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV), de 70ste en daarmee laatste plaats in op de kandidatenlijst van de PvdA. Een vergelijking van het aantal stemmen op de laatste met die op de een-na-laatste positie van alle lijsten wijst op het bestaan van een lijstduwseffect. Over het geheel bezien krijgt de lijstduwer tweeënhalf maal zoveel stemmen als de pal boven hem of haar staande kandidaat. Maar een blik op het absolute aantal stemmen waarover we dan spreken relativeert dit op het eerste gezicht indrukwekkende effect. Opgeteld stemden in totaal niet meer dan 12.078 kiezers op een van de 18 lijstduwers, een bescheiden aantal in het licht van een kiesdeler in 2010 van 62.774 stemmen en een hierop te baseren drempel voor verkozenverklaring via voorkeurstemmen van 15.694 stemmen (zie ook noot 1).

Keren we terug naar de kandidaatkenmerken (Tabel 6), dan is het zwakke verband tussen geslacht en het aantal voorkeurstemmen vermeldenswaard, zeker gezien de eerdere constatering dat vrouwen vaker dan mannen een voorkeurstem uitbrengen en de prominente positie die het motief 'de kandidaat is een vrouw' innam bij door voorkeurstemmers gegeven redenen voor hun kiesgedrag. Het idee dat vrouwen op vrouwen stemmen is min of meer gevestigd (zie echter voor de complexiteit van de aanname McElroy & Marsh, 2010), wat te meer de vraag oproept waarom of waardoor dan toch het verband tussen het geslacht van de kandidaat en het aantal voorkeurstemmen zo zwak is. Afgezien van lijsttrekkers, haalden de 214 vrouwelijke kandidaten in 2010 in totaal 788.672 (voorkeur)stemmen, meer dan de 705.051 stemmen die alle 444 mannelijke kandidaten in totaal verkregen. Gemiddeld kreeg een kandidate 3.685 stemmen, meer dan het dubbele van het gemiddelde (1.588) voor mannelijke kandidaten. Maar dit gemiddelde is misleidend: het leeuwendeel van de op vrouwen uitgebrachte voorkeurstemmen gaat namelijk naar de hoogst geplaatste vrouw op de lijst, die in 2010 gemiddeld 41.861 stemmen wist te trekken.¹⁸ Het gemiddelde stemmental voor overige vrouwelijke kandidaten wijkt nauwelijks meer af van het gemiddeld aantal voorkeurstemmen van mannelijke kandidaten.

Een vergelijkbaar verschijnsel zien we bij kandidaten van een etnische minderheid. Als expliciet stemmotief speelt deze factor (in 2003; zie Tabel 5) geen rol, maar onder meer vanwege de ondervertegenwoordiging van leden uit dergelijke groepen in survey-onderzoek als het NKO en terughoudendheid om aan afkomst te refereren als stemmotief kan het om een onderschatting van het belang van dit

aspect gaan. De ecologische data wijzen wel degelijk op effect van herkomst of etniciteit, al duidt de correlatie op een zwak verband. En weer zet het gemiddelde aantal voorkeurstemmen voor een 'allochtoon' (7.516) vergeleken met het gemiddelde voor een 'autochtoon' (2.064) ons op het verkeerde been, omdat de hoogst geplaatste allochtoon met een gemiddelde van 16.280 voorkeurstemmen het algehele gemiddelde zo fors opkrikt.¹⁹

Geografische nabijheid, ten slotte, heeft, anders dan een kwarteeuw geleden het geval leek te zijn (Hessing, 1985, pp. 168-170) van de door ons bekeken factoren het zwakste effect. Kieskringen in Nederland hebben primair administratief belang, en een kiezer die wenst vertegenwoordigd te worden door een kandidaat 'uit de buurt' vindt op de kandidatenlijst relevante informatie, namelijk de woonplaats van kandidaten. De behoefte hiervan gebruik te maken blijkt gering, wat opmerkelijk is tegen een achtergrond van politici en andere politiek commentatoren die juist in de afwezigheid van geografische representatie een zwakke plek in de Nederlandse institutionele orde meenden te ontwaren die zou bijdragen aan de vermaledijde kloof tussen burger en politiek, en pogingen hebben ondernomen om op een of andere manier via districten deze geografische representatie te constitueren. De constatering van het Burgerforum (2006: 13) dat precies de afwezigheid van iets als districten een sterk punt van het bestaande bestel was, werd dan ook met bevreemding aangehoord - maar kan goed begrepen worden in het licht van onze bevindingen, die wijzen op een heel beperkte behoefte in dezen.²⁰

5. Slotopmerkingen

Deze bijdrage kan worden gezien als een aanzet en oproep tot nadere bestudering van het verschijnsel *second order personalization* of tweede orde personalisering, dat wil zeggen de keuze bij verkiezingen voor een specifieke individuele kandidaat in het verlengde van de algemene, voorafgaande keuze voor de partij of lijst waarvoor die persoon kandidaat is. Het betreft een afgeleide keuze voor een persoon, ingebed in de keuze voor een partij. Juist de Nederlandse casus leent zich uitstekend voor een exploratie van dit verschijnsel tweede orde personalisering, omdat alle stemmen die niet op de nummer 1 van de kandidatenlijst, de lijsttrekker, zijn uitgebracht, worden beschouwd en benoemd als voorkeurstemmen.

In het verleden was het aandeel voorkeurstemmen bij Tweede Kamerverkiezingen op het totaal van alle stemmen bescheiden, maar zo goed als onafhankelijk van wijzigingen in de electorale institutionele ordening, is het verschijnsel voorkeurstemmen zodanig in omvang toegenomen dat bij Kamerverkiezingen van de eenentwintigste eeuw ongeveer een op de vijf kiezers op deze wijze gebruik maakt van het stemrecht. Ook vanuit kwalitatief perspectief verdient tweede orde perso-

nalisering aandacht. Immers, onze analyse wijst erop dat het gaat om kiesgedrag dat zich anders laat begrijpen dan wat we eerste orde personalisering in de zin van persoonseffecten van politiek leiders of lijsttrekkers willen noemen. Anders dan in de literatuur is vermeld voor de verklaring van die eerste orde persoonseffecten, worden voorkeurstemmen vaker uitgebracht door vrouwelijke, hoog opgeleide en geïnteresseerde kiezers met politiek zelfvertrouwen, die pas op een laat moment hun keuze bepalen. Eerste en tweede orde personalisering dienen aldus conceptueel en empirisch te worden gezien als afzonderlijke, onderscheiden aspecten van personalisering in electorale zin (vgl. Rahat & Sheaffer, 2007) of de *personal vote* in de bredere betekenis van het woord (vgl. Cain, Ferejohn & Fiorina, 1987).

Als we de aanbodkant van tweede orde personalisering in de beschouwing betrekken en letten op kandidaatkarakteristieken zien we, vergelijkbaar met het bekendere verschijnsel tweede orde verkiezingen, dat het hier wellicht gaat om een vorm van kiesgedrag die eerder door expressieve dan instrumentele drijfveren is ingegeven. Voorkeurstemmers lijken een *logic of expressive choice* (Schuessler, 2000a; 2000b) te volgen en in en met hun keuze mede de eigen identiteit tot uitdrukking te willen brengen. “An expressively motivated individual (...) performs X not to generate, or to do Y, but to be an X-performer” (Schuessler, 2000a, p. 91). Het feit dat het overgrote deel van alle voorkeurstemmen wordt uitgebracht op kandidaten die een relatief hoge lijstpositie hebben en op voorhand al zo goed als zeker van verkiezing in de Kamer zijn, of uitsluitend op de hoogst geplaatste vrouw of allochtoon, steunt het vermoeden dat het voorkeurstemmers niet primair gaat om het effectief verkozen krijgen van die kandidaten. Dat is eigenlijk al een gegeven. Het aantal kandidaten dat de lijstvolgorde weet te doorbreken en de uitverkiezing werkelijk te danken heeft aan het verkregen aantal voorkeurstemmen, is tenslotte keer op keer moeiteloos op de vingers van één hand te tellen. In 2010 haalden 20 van de verkozen kandidaten zonder lijsttrekker te zijn voldoende stemmen om op basis van de voorkeursregeling verkozen te worden verklaard, van wie echter slechts twee kandidaten het zonder dat stemmenaantal niet gehaald zouden hebben.²¹ Een op tien.

In ander onderzoek is gewezen op de mogelijke spanning tussen de voorkeur voor een kandidaat en de voorkeur voor een partij, in het bijzonder ook ten aanzien van vrouwelijke kandidaten (vgl. Plitzer & Zipp, 1996). Precies omdat het bij tweede orde personalisering gaat om een voorkeur voor een persoon gekoppeld aan en volgend op de keuze van een partij, biedt dit verschijnsel een passende oplossing voor de “tension between partisal politics and identity politics” (Plitzer & Zipp, 1996, p. 31). De ene voorkeur hoeft de andere niet te bijten, waarbij het expressieve karakter van de stem deels gelegen is in de relatie en mogelijke overeenstemming tussen kenmerken van de kandidaat en van de kiezer. “Only if the expressive concern is of personal nature, the expressive support may become the driving force for the act of voting” (Lewisch, 2004, p. 449). Als onze redenering

steek houdt – en we zijn de eersten om te erkennen dat verder doordenken van het concept tweede orde personalisering nodig is en dat behoefte bestaat aan nader empirisch onderzoek²² – dan is de ontwikkeling van kiezers en verkiezingen in Nederland er op het niveau van de kiezers mogelijk eerst en vooral een van groepsidentiteit naar persoonlijke identiteit. Gegeven de voortschrijdende individualisering in vele westerse democratische landen, zou het verschijnsel tweede orde personalisering dan ook van beduidend ruimer belang kunnen zijn dan voor slechts voor Nederland.

Noten

1. Om met voorkeurstemmen te worden verkozen waren bij de Kamerverkiezingen van 2010 minimaal 15.694 stemmen nodig. Zie [http://www.kiesraad.nl/nl/Actueel/Nieuwsberichten/\(2047\)-Actueel-Nieuwsberichten-2010/Uitslag_verkiezing_leden_Tweede_Kamer_van_9_juni_2010.html](http://www.kiesraad.nl/nl/Actueel/Nieuwsberichten/(2047)-Actueel-Nieuwsberichten-2010/Uitslag_verkiezing_leden_Tweede_Kamer_van_9_juni_2010.html) (geraadpleegd 5 februari 2012); zie ook Vos, 2011, p. 7.
2. Achterliggend lijkt het idee te zijn dat kiezers die de politieke partij als zodanig of de kandidatenlijst als geheel wensen te steunen, dat kunnen en zullen doen door een stem op de lijsttrekker uit te brengen. Dit idee verhuult echter de mogelijkheid dat ook of misschien wel juist de eerst geplaatste op de lijst (voorkeur)stemmen weet te vergaren die primair verworven zijn vanwege de eigen, individuele kwaliteiten en verdiensten, min of meer los van de partij waar hij of zij kandidaat voor is en afgezien van de gehele lijst van kandidaten die door hem of haar wordt aangevoerd; we komen op deze in de praktijk niet betekenisloze mogelijkheid terug.
3. Latere suggesties voor of pogingen tot wijziging, onder meer om meer gewicht toe te kennen aan voorkeurstemmen, zijn gestrand, het meest recent (2008) een voorstel dat vanwege een zogeheten Burgerforum tot ontwikkeling was gebracht en tot een situatie zou leiden die sterk gelijkend zou zijn op de manier waarop in België na verkiezingen zetels aan verkozenen worden toebedeeld (zie o.a. Andeweg, 2003; Burgerforum, 2006).
4. In deze bijdrage staan (voorkeurstemmen bij) landelijke verkiezingen voor de Tweede Kamer centraal; zie voor een beschouwing over voorkeurstemmen op lokaal niveau: Van der Kolk, 2003.
5. Strikt genomen haalden 32 kandidaten de voorkeursdrempel, maar twee van deze kandidaten voerden een partij of lijst aan die in totaal te weinig stemmen behaalde om

recht te hebben op een enkele Kamerzetel. Het ging hier om Rita Verdonk van Trots op Nederland/Lijst Rita Verdonk en om Lea Manders van de Partij voor Mensen en Spirit (MenS), die hun partijen zagen stranden op 52.937 respectievelijk 26.196 stemmen, terwijl de kiesdeler op een totaal van ruim 62.773 stemmen was bepaald.

6. Van de politieke partijen met zetels in de Kamer was het later alleen nog GroenLinks die een enkele keer, in 1994, de verkiezingen inging met een duo lijsttrekkers, maar de uitslag bij de betreffende verkiezingen was ‘een grote teleurstelling’, wat niet uitsluitend maar zeker deels aan de lijsttrekkers geweten werd en aan de verdeeldheid die voorafging aan en naar boven kwam bij het kiezen van de politieke voorgangers (vgl. Lucardie, Van Schuur & Voerman, 1999, pp. 162-163). GroenLinks noch andere partijen zijn nadien afgeweken van het eenhoofdig lijsttrekkerschap.

7. Vanwege haar voortdurende kritiek op het leiderschap en de koers van de partij, werd Rita Verdonk in september 2007 uit de Kamerfractie van de VVD gezet.

8. Aan het feit dat het electoraal cohort van 2003 afwijkt van dit patroon dient niet te veel gewicht te worden toegekend, bovenal vanwege het feit dat het hier gaat om een cohort dat slechts 25 respondenten telt.

9. Vanwege de complexiteit van deze relatie en onduidelijkheid ten aanzien van de betekenis ervan, is urbanisatiegraad niet opgenomen in de navolgende multivariate analyse (zie Tabel 3).

10. Vanwege het relatief sterke verband van de politieke interesse score met de frequentie van het lezen van campagnenieuws (.547) is slechts de interesse score in de analyse opgenomen. Merk nogmaals op dat urbanisatiegraad vanwege het gebleken niet-lineaire, complexe verband met voorkeurstemmen eveneens uit de analyse is gebleven.

11. Onder meer voor de Belgische situatie is bijvoorbeeld aannemelijk gemaakt dat “individual campaign expenses appear to have a robust effect on the vote” (Maddens *et al.*, 2006, p. 167; zie ook Wauters, Weekers & Maddens, 2010). In vervolgonderzoek naar de voorkeurstem in Nederland dient dan ook te worden geprobeerd op dit punt meer informatie te verkrijgen.

12. Bij de codering van etnische herkomst is afgegaan op de achternamen van de kandidaten. Dat is een zeer ruwe indicator van herkomst, die overigens geen onderscheid heeft toegelaten naar het specifieke land van herkomst; in toekomstig onderzoek zal deze variabele nauwkeuriger dienen te worden bepaald, maar voor de exploratie die wij met deze bijdrage beogen kan deze operationalisatie van etnische herkomst vooralsnog volstaan.

13. Met dank voor de hulp van Harmen Van Der Veer bij de constructie van de dataset.

14. In eerste instantie zouden 19 lijsten of partijen aan de Kamerverkiezingen van 2010 deelnemen, maar de nieuwe groepering 'Partij Voor De Mens en alle overige aardbewoners', die lijstnummer 11 had toegekend gekregen, slaagde er niet in voldoende handtekeningen te verzamelen om mee te mogen doen.

Overigens deed zich in 2010 de uitzonderlijke situatie voor, dat alle partijen in alle 19 kieskringen identieke kandidatenlijsten aan de kiezers voorlegden.

15. Hier wreekt zich wederom dat we in onze analyse niet de beschikking hebben over gegevens die expliciet een indruk geven van de media-aandacht voor individuele kandidaten, een factor waaraan in toekomstig onderzoek aandacht dient te worden besteed.

16. Waarbij het er niet toe deed of de betreffende bewindspersoon bij de val van het kabinet in februari 2010 was teruggetreden of deel was blijven uitmaken van het kabinet van CDA en CU tot de dag der verkiezingen.

17. Het betreft hier gegevens die betrekking hebben op de 10 partijen of lijsten die in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren; kandidaten op lagere posities op lijsten met meer dan 30 kandidaten zijn hier niet meegenomen.

18. Het electorale effect van de hoogst geplaatste vrouw is waarschijnlijk nog sterker dan hier is aangegeven. Bij GroenLinks en de Partij voor de Dieren was de lijsttrekker in 2010 namelijk vrouw, wat betekent dat we voor de berekening van het aantal voorkeurstemmen voor de 'hoogst' geplaatste vrouw de tweede vrouwelijke kandidaat op de lijst in de berekening hebben opgenomen.

Merk tevens op dat de SGP in het geheel geen vrouwen had gekandideerd.

19. Ook hier kunnen we bepaald niet uitsluiten dat dit effect is onderschat, onder meer omdat we enigszins simplistisch voor de codering van deze factor etniciteit zijn afgegaan op de achternaam van de kandidaten en omdat alle kandidaten met een op het oog 'niet-Nederlandse' achternaam in een enkele groep zijn samengebracht, zonder nader, mogelijk electoraal relevant onderscheid aan te brengen naar de specifieke herkomst of etniciteit van de kandidaten (vgl. Tillie, 2006).

20. Nadere analyse laat zien dat buiten de zogenoemde Randstad in het Westen van Nederland de behoefte aan geografische representatie zeker niet groter lijkt te zijn dan in die Randstad, waar we juist in de grotere steden een relatief sterk verband vinden tussen afstand en aantallen voorkeurstemmen. Het feit dat in de zuidelijke provincie Limburg relatief veel voorkeurstemmen werden en worden uitgebracht, dient waar-

schijnlijk eerder uit culturele factoren verklaard te worden dan volgens de redenering die geografische representatie centraal stelt, een vermoeden dat niet weersproken wordt door het feit dat ook in de buurprovincie Limburg in België een hoog percentage voorkeurstemmen wordt uitgebracht (vgl. Wauters, 2010).

21. Het betrof hier Sabine Uitslag (CDA) en Pia Dijkstra (D66), al dan niet toevallig twee vrouwen die al dan niet toevallig relatief veel bekendheid hadden en vrij gemakkelijk media-aandacht wisten te genereren als zangeres van de coverband Spinrock en in mei 2010 althans door lezers van een groot omroepblad (Veronica) uitgeroepen tot meest sexy politicus respectievelijk als (televisie)journaliste en voormalig nieuwslezeres van het veelbekeken NOS Journaal.

22. Het is vanwege het huidige gebrek aan de hoeveelheid onderzoeksbevindingen lastig en minder productief om onze resultaten expliciet uitgebreid in vergelijkend perspectief te behandelen, om welke reden we daarvan in deze bijdrage, die een overwegend conceptuele en descriptieve ambitie heeft, hebben afgezien.

Bibliografie

- Aarts, K. (2001). The Impact of Leaders on Electoral Choice in the Netherlands – Revisited, *Acta Politica*, 36 (4), 380-401.
- Aarts, K., Blais, A. & Schmitt, H. (Eds.) (2011). *Political Leaders and Democratic Elections*. Oxford: Oxford University Press.
- Andeweg, R.B. (1981). De burger in de Nederlandse politiek. In R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf & J.J.A. Thomassen (Eds.), *Politiek in Nederland* (pp. 79-103). Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom Uitgeverij.
- Andeweg, R.B. (2003). Proeve van een vernieuwd kiesstelsel, *Nederlands Juristenblad*, 78 (30), 1542-1547.
- Andeweg, R.B. (2008). The Netherlands: The Sanctity of Proportionality. In M. Gallagher & P. Mitchell (Eds.), *The Politics of Electoral Systems* (pp. 491-510). Paperback edition. Oxford: Oxford University Press.
- Andeweg, R.B. & Irwin, G.A. (2009). *Governance and Politics of the Netherlands*. 3rd ed. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Andeweg, R. & Thomassen, J. (2007). *Binnenhof van binnenuit: Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
- André, A., Wauters, B. & Pilet, J.-B. (2010). Voorkeurstemmen bij de regionale verkiezingen van 2009: gebruik en motieven. In K. Deschouwer *et al.* (Eds.), *De Stemmen*

- van het Volk: Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 7 juni 2009 (pp. 169-199). Brussel: Brussels University Press.
- Anker, H. (1992). *Normal Vote Analysis*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Ansolahehere, S., Snyder Jr., J.M. & Stewart III, C. (2000). Old Voters, New Voters, and the Personal Vote: Using Redistricting to Measure the Incumbency Advantage, *American Journal of Political Science*, 44 (1), 17-34.
- Bittner, A. (2011). *Platform or Personality? The Role of Party Leaders in Elections*. Oxford: Oxford University Press.
- Blondel, J., Thiébaud, J.L. et al. (2010). *Political Leadership, Parties and Citizens. The Personalization of Leadership*. New York and Abingdon: Routledge.
- Burgerforum (2006). *Met één stem meer keus: Advies van het Burgerforum Kiesstelsel over het toekomstige kiesstelsel*. Den Haag: z.u.
- Cain, B., Ferejohn, J. & Fiorina, M. (1987). *The Personal Vote. Constituency Service and Electoral Independence*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Carey, J.M. (2009). *Legislative Voting and Accountability*. New York: Cambridge University Press.
- Carey, J.M. & Shugart, M.S. (1995). Incentives to Cultivate a Personal Vote: A Rank Ordering of Electoral Formulas, *Electoral Studies*, 14 (4), 417-439.
- Craig, S.C., Niemi, R.G. & Silver, G.E. (1990). Political Efficacy and Trust: A Report on the NES Pilot Study Items, *Political Behavior*, 12 (3), 289-314.
- Cutler, F. (2002). The Simplest Shortcut of All: Sociodemographic Characteristics and Electoral Choice, *Journal of Politics*, 64 (2), 466-490.
- Dalton, R.J. (2002). Political Cleavages, Issues, and Electoral Change. In L. LeDuc, R.G. Niemi & P. Norris (Eds.), *Comparing Democracies 2: New Challenges in the Study of Elections and Voting* (pp. 189-209). London: Sage.
- Dalton, R.J., McAllister, I. & Wattenberg, M.P. (2000). The Consequences of Partisan Dealignment. In R.J. Dalton & M.P. Wattenberg (Eds.), *Parties Without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies* (pp. 37-63). Oxford: Oxford University Press.
- Desposato, S.W. & Petrocik, J.R. (2003). The Variable Incumbency Advantage: New Voters, Redistricting, and the Personal Vote, *American Journal of Political Science*, 47 (1), 18-32.
- Farrell, D.M. & McAllister, I. (2006). Voter Satisfaction and Electoral Systems: Does Preferential Voting on Candidate-Centred Systems Make a Difference?, *European Journal of Political Science*, 45 (5), 723-749.
- Fiers, S. & Krouwel, A. (2005). The Low Countries: From 'Prime Minister' to President-Minister. In Th. Poguntke & P. Webb (Eds.), *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies* (pp. 128-158). Oxford: Oxford University Press.
- Gidengil, E. (2011). Voter Characteristics and Leader Effects. In K. Aarts, A. Blais & H. Schmitt (Eds.), *Political Leaders and Democratic Elections* (pp. 147-164). Oxford: Oxford University Press.

- Grofman, B. (2005). Comparisons among Electoral Systems: Distinguishing between Localism and Candidate-Centered Politics, *Electoral Studies*, 24 (4), 735-740.
- Hessing, R.C. (1985). Bij Voorkeur: Een onderzoek naar het gebruik van voorkeurstemmen, *Acta Politica*, 20 (2), 157-177.
- Irwin, G.A. & Van Holsteyn, J.J.M. (1999). Parties and Politicians in the Parliamentary Election of 1998, *Acta Politica*, 34 (1), 130-157.
- Irwin, G.A. & Van Holsteyn, J.J.M. (2008a). Scientific Progress, Educated Guesses or Speculation? On some Old Predictions with Respect to Electoral Behaviour in the Netherlands, *Acta Politica*, 43 (2-3), 180-202.
- Irwin, G.A. & Van Holsteyn, J.J.M. (2008b). What Are they Waiting for? Strategic Information for Late Deciding Voters, *International Journal of Public Opinion Research*, 20 (4), 483-493.
- Jacobs, K. & Leyenaar, M. (2011). A Conceptual Framework for Major, Minor, and Technical Electoral Reform, *West European Politics*, 34 (3), 495-513.
- Jansen, G. (2011). *Social Cleavages and Political Choices. Large-scale Comparisons of Social Class, Religion and Voting Behavior in Western Democracies*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen [proefschrift].
- Karvonen, L. (2004). Preferential Voting: Incidence and Effects, *International Political Science Review*, 25 (2), 203-226.
- Karvonen, L. (2010). *The Personalisation of Politics: A Study of Parliamentary Democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Karvonen, L. (2011). *Preferential Voting in Finland: How much Do Candidates Matter, and to whom and why?* Paper prepared for the Annual Meeting of the American Political Science Association, Seattle, Washington, USA, September 1-4, 2011.
- Katz, R.S. (1985). Preference Voting in Italy: Votes of Opinion, Belonging, or Exchange, *Comparative Political Studies*, 18 (2), 229-249.
- Katz, R.S. (1986). Intraparty Preference Voting. In B. Grofman & A. Lijphart (Eds.), *Electoral Laws and Their Political Consequences* (pp. 85-103). New York: Agathon Press Inc.
- King, A. (Ed.) (2002). *Leaders' Personalities and the Outcomes of Democratic Elections*. Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, P. (2004). A Theory of Identification, *International Review of Law and Economics*, 23 (4), 439-451.
- Lucardie, P., Van Schuur, W. & Voerman, G. (1999). *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*. Leiden: DSWO Press.
- Maddens, B. et al. (2006). Effects of Campaign Spending in an Open List PR System: The 2003 Legislative Elections in Flanders/Belgium, *West European Politics*, 29 (1), 161-168.
- Marsh, M. (1985). The Voters Decide?: Preferential Voting in European List Systems, *European Journal of Political Research*, 13 (4), 365-378.

- Marsh, M. (2007). Candidates or Parties? Objects of Electoral Choice in Ireland, *Party Politics*, 13 (4), 500-527.
- McAllister, I. (2009). The Personalization of Politics. In R.J. Dalton & H.-D. Klingemann (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 571-588). Oxford: Oxford University Press.
- McElroy, G. & Marsh, M. (2010). Candidate Gender and Voter Choice: Analysis from a Multimember Preferential Voting System, *Political Research Quarterly*, 63 (4), 822-833.
- Mitchell, P. (2000). Voters and their Representatives: Electoral Institutions and Delegation in Parliamentary Democracies, *European Journal of Political Research*, 37 (3), 335-351.
- Plutzer, E. & Zipp, J.F. (1996). Identity Politics, Partisanship, and Voting for Women Candidates. *Public Opinion Quarterly*, 60 (1), 30-57.
- Poguntke Th. & Webb, P. (2005a). The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis. In Th. Poguntke & P. Webb (Eds.), *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies* (pp. 1-25). Oxford: Oxford University Press.
- Poguntke Th. & Webb, P. (Eds.) (2005b). *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Rahat, G. & Sheafer, T. (2007). The Personalization(s) of Politics: Israel 1949-2003, *Political Communication*, 24 (1), 65-80.
- Rose, R. & McAllister, I. (1986). *Voters Begin to Choose: From Class-Based to Open Elections in Britain*. London: Sage.
- Schuessler, A.A. (2000a). Expressive Voting, *Rationality and Society*, 12 (1), 87-119.
- Schuessler, A.A. (2000b). *A Logic of Expressive Choice*. Princeton and London: Princeton University Press.
- Shugart, M.S., Valdini, M.E. & Suominen, K. (2005). Looking for Locals: Voter Information Demands and Personal Vote-Earning Attributes of Legislators under Proportional Representation, *American Journal of Political Science*, 49 (2), 437-449.
- Tillie, J. (2006). De strategieën van de allochtone kiezer, *Socialisme & Democratie*, 63 (12), 20-27.
- Todosijevic, B., Aarts, K. & Van Der Kaap, H. (2010). *Dutch Parliamentary Election Studies: Data Source Book 1971-2006*. The Hague: DANS.
- Toonen, S. (1992). *Op zoek naar charisma: Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Toplak, J. (2009). *Preferential Voting: Definition and Classification*. Paper Presented to the Midwest Political Science Association's National Conference, Chicago.
- Van Der Kolk, H. (2003). *Preferential Voting in European Local Elections: Opportunities, Use, Justifications and Explanations in Denmark, Germany, the Netherlands and Norway*. Paper ECPR Marburg, September 2003.

- Van Der Kolk, H. (2007). Electoral System Change in the Netherlands: The Road from PR to PR (1917-2006), *Representation*, 43 (4), 271-287.
- Van Holsteyn, J. (2004). Nederland is geen personendemocratie, *Socialisme & Democratie*, 61 (7-8), 79-83.
- Van Holsteyn, J.J.M. (2011). The Dutch Parliamentary Election of 2010, *West European Politics*, 34 (2), 412-419.
- Van Holsteyn, J.J.M. & Andeweg, R.B. (2008). Niemand is groter dan de partij: Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (pp. 105-134). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP.
- Van Holsteyn, J.J.M. & Andeweg, R.B. (2010). Demoted Leaders and Exiled Candidates: Distentangling Party and Person in the Voter's Mind, *Electoral Studies*, 29 (4), 628-635.
- Van Wijnen, P. (2000). Candidates and Voting Behavior, *Acta Politica*, 35 (4), 430-458.
- Vos, M.L. (2011). *Politiek voor de leek: Een insideverslag van een outsider*. Amsterdam: Prometheus.
- Wauters, B. (2010). *Het gebruik van de voorkeurstem bij de federale parlementsverkiezingen van 13 juni 2010*. Onderzoeksnota Hogeschool Gent.
- Wauters, B., Weekers, K. & Maddens, B. (2010). Explaining the Number of Preferential Votes for Women in an Open-List PR System: An Investigation of the 2003 Federal Election in Flanders (Belgium), *Acta Politica*, 45 (4), 468-490.